

## על גודלו וצורתו של החיל (תגובה למאמרו של אורי זרם)

א. מבוא

ב. החומה והחיל בהשוואה בין דברי יוסף בן מתתיהו לבין המשנה  
ג. חומות התחום המקודש השני ומידות החיל בהשוואה לטופוגרפיה  
ד. צורת התחום המקודש השני (החיל) בתיאור יב"מ ומספר צלעותיו  
ה. גודלה של לשכת הגזית וההכרח להגדיל את החיל לצורך מיקומה

א. מבוא

מאמרו של הרב אורי זרם, וכן מאמרים קודמים שנכתבו בעקבות דבריי, הבהירו לי כי בדרך אשר בה הצגתי את הדברים לאורך השנים, אמנם השיטה עצמה לפרטיה הוצגה בצורה די מדויקת, אך יסודותיה העיקריים לא הובהרו כראוי, ומשום כך אני מוצא לנכון להבהיר את שרשי הדברים.

סבי ז"ל, הרב ישראל זאב הלוי איש הורוביץ, הביא בספרו ירושלים בספרותינו גם את תיאורי יוסף בן מתתיהו לחלקי המקדש השונים. ושם בעמ' 328–330 עסק בסורג ובחיל. ושם (בעמ' 329) כתב כי המשטח שרוחבו עשר אמות, אשר לפי תיאורו של יוסף בן מתתיהו (וכדלהלן) היה מעל ארבע עשרה המעלות, בהן עלו מן התחום המקודש הראשון לתחום המקודש השני, הוא זה שנקרא בפי חז"ל "חיל". ושם בהע' 103 הביא את השיטות השונות של הקדמונים בתיאור צורת החיל, וסיים וכתב: "מובן, כי אילו ראו רבותינו הראשונים את דברי יוספוס במקורם, היו מישבים גם את דברי המשנה על פיו; אך להם היה ידוע רק יוסיפון לעברים, ושם בפרק נה לא הזכיר מזה דבר, ומלבד זה לא סמכו עליו, כנראה". (משפט זה של סבי מצוטט גם במאמרו של הרב אורי זרם).

את דבריו של סבא קראתי לראשונה מתוך עותק כתב היד עוד בילדותי, ואחר כך בקיץ תשכ"ג ובחורף תשכ"ד בהיותי תלמיד ישיבה, שקדתי על הדברים במסגרת מסירתם לדפוס. אשר על כן, בניגוד לתפיסת רוב הלומדים, השאלה הראשונה שעמדה לנגד עיניי הייתה מה בדיוק היה המבנה של החיל על פי התיאור של יב"מ, וכיצד יש ליישב את דבריו עם דברי המשנה והמקורות התלמודיים האחרים, ורק בשלב שני לראות מה מדברי הקדמונים מתאים על כל פנים בחלקו לתיאור העולה מדבריו של יב"מ, ומה הם הדברים שאינם מתאימים, ואשר אודותם צריכים אנו לומר כי: "אילו ראו רבותינו הראשונים את דברי יוספוס במקורם היו מישבים גם את דברי המשנה על פיו".

ואולם סבא לא הדגיש מספיק את הצורך להשלים את התמונה המלאה תוך התמודדות עם אילוצים אדריכליים כמו התאמת מספרי המדרגות מן הכיוונים השונים, אם כי נגע

באופן כללי גם בשאלה זו (ודבר זה חסר מאוד בכל פירושי הקדמונים, שבדבריהם יש התעלמות מכך שמספר המדרגות מן הכיוונים השונים אינו יכול להיות שווה, וזאת על פי חשבון פשוט, העולה באופן ישיר גם מן המקורות שהיו לפנייהם).

מלבד כל זאת, מובן שכאשר אנו באים לשחזר את צורת החיל, אנו צריכים להביא בחשבון גם את הנתונים הידועים מן השטח. ודבר זה הכרחי הן כאשר אנו עוסקים בניתוח המקורות התלמודיים והן כאשר אנו עוסקים בדברי יוסף בן מתתיהו, שגם הם לא נותנים תמונה מלאה הכוללת את כל הפרטים.

משום כך נכון לומר (על משקל הדברים שכתב סבא):

אילו ראו רבותינו הראשונים את השטח כמות שהוא, היו מיישבים גם את דברי המשנה בהתאם, וגם החוקרים שניסו להתייחס לדברי יב"מ כפשוטם ממש, לא היו רשאים לעשות זאת מבלי להשוות אותם לשטח, ובמדת הצורך לבארם באופן שונה ממה שנראה לכאורה במבט ראשון, גם אם הדבר דחוק במקצת.

בפרסומים שפרסמתי לפני שנים, העדפתי להציג את הדברים הנוגעים לחיל בכלים שנראו לי מתאימים יותר להנגשת הדברים לקהל הלומדים, שמוכן ביתר קלות לקבל משפט מסוג: "יש להביא ראיה לפירושו של פלוני מדברי יב"מ", או: "קשה להלום את פירושו של פלוני בהתאמה לשטח, וגם קשה עליו ממקור תלמודי זה וזה", ולא בדרך בה הוצגו הדברים על ידי סבא שקבע את דברי יוסף בן מתתיהו כנקודת מוצא לשיחזור המבנה.

אלא שבפועל, הבאת הדברים בדרך שבה הצגתי אותם הסיטה את דברי הביקורת מן הנקודות המרכזיות, ומבקרים שונים כללו בדבריהם נסיונות יישוב נקודתיות לקושיות שקיימות בפרשנות הרגילה. אשר על כן מוצא אני לנכון להציג את עיקרי הדברים כפי שאני רואה אותם בצורה מסודרת, ובכך תתייבנה מאליהן עכ"פ חלק מן התמיהות שתמהו על דברי, וגם ניתן יהיה ביתר קלות להבין מדוע לא הלכתי בזה בדרכים אחרות שהציעו מבקרי.

## **ב. החומה והחיל בהשוואה בין דברי יוסף בן מתתיהו לבין המשנה**

יוסף בן מתתיהו לא מזכיר את המילה "חיל" אבל הוא מתאר בספרו תולדות מלחמת היהודים והרומאים (ספר חמישי פ"ה סעיף ב) את תחום המקדש כמחולק בעיקר לשני חלקים. חלק ראשון – תחתון (בלשונו: "פרוטו היארון" שתרגומו המילולי הוא "המקדש הראשון"), וחלק שני – עליון (בלשונו: "דיאטרון היארון" שתרגומו המילולי "המקדש השני"). הפרש הקדושה בין המתחמים, וגם הפרש הגובה ביניהם מפורש בדבריו של יב"מ, וברור כי בתרגום השומר על מהות הדברים יש להשתמש במונחים: "התחום המקודש הראשון" וכן "התחום המקודש השני".

על פי תיאורו של יב"מ, התחום המקודש השני היה מוקף חומה שגובהה הוא ארבעים אמות, אך רק עשרים וחמש אמות ממנה היו נראות ממש, בעוד אשר חמש עשרה האמות התחתונות היו מוסתרות (לעומד מבפנים) על ידי הגבעה שגובהה היה חמש עשרה אמות, ומבחוץ היה חלק זה של החומה מוסתר על ידי המדרגות העולות מן התחום המקודש הראשון לתחום המקודש השני.

בחומה זו בצלע הדרומית היו ארבעה שערים, וכן גם בצלע הצפונית. שלושה מתוך ארבעת השערים (בין בצפון ובין בדרום) היו מוליכים לעזרה ואחד לעזרת הנשים. ובמזרח היה שער יחיד שהוביל לעזרת נשים (שהיא כידוע מזרחית לעזרה הפנימית), וכנגדו פנימה היה עוד שער והוא היה בכותל שחוצץ בין עזרת הנשים לעזרה הפנימית שאליה הנשים אינן נכנסות.

כאמור מחוץ לחומת התחום המקודש השני קיימות מדרגות, ועל פי תיאורו של יוסף בן מתתיהו, בתוך מערך המדרגות בנקודה די גבוהה היה קיים גם משטח ברוחב עשר אמות. סך כל המדרגות הוא תשע עשרה אך הן לא רצופות, כי בראש ארבע עשרה המדרגות התחתונות היה משטח ברוחב של עשר אמות, וממנו עלו בחמש מדרגות אל השערים. לפני המדרגות, כלומר במפלס התחתון, היה סורג אבן, שבו נמצאו אבני כתובת בשפות לועזיות המזהירות את הנכרים שלא להיכנס לתחום המקודש יותר, ואף קובעות כי נוכרי שנכנס מתחייב בנפשו.

מן הדברים עולה כי התחום המקודש השני כולל את העזרה ואת עזרת נשים, שהרי מתוך ארבעת השערים שבדרום, אחד הוביל לעזרת הנשים, וכך היה המצב גם בארבעת השערים שבצפון, ובמזרח היה שער אחד לעזרת נשים, ופנימה ממנו היה שער מעזרת נשים לעזרה המקודשת יותר. על פי זה מובן (בהתאמה למשנה במדות ב, ג וכלים א, ח) כי השטח שמסביב למרובע זה של העזרות, אשר כולל מדרגות שבתחתית שלהן קיים סורג ובו אזהרה לנכרים שלא להיכנס פנימה ממנו, אינו אלא שטח החיל, וכי המשטח ברוחב עשר אמות שבראש ארבע עשרה המדרגות, הוא זה שמידתו נזכרת במשנה כמידת עשר אמות של החיל, כלומר, בחיל יש מדרגות (מן הסתם בהתאם לצורך בהתאם למיקום המדויק וכדלהלן) וגם משטח ברוחב עשר אמות. ובאופן כללי המדרגות בתוספת המשטח שצמודות לחומת התחום המקודש בבסיס חומתו, אכן ראויות לשם "חיל" שהוא מכונה אצל חז"ל "בר שורא" בהיותן מעין רגל רחבה המגינה על בסיס החומה עצמה. ותיאור זה של החיל אכן מתאים לדברי חלק מן המפרשים הקדמונים (אם כי בדבריהם השאלה האם המדרגות נכללות בתוך שיעור עשר אמות נשארה פתוחה, ועל דברי אחרונים שהניחו שהמדרגות היו אוכלות מאותן עשר אמות, ודאי ניתן לומר שאילו ראו את דברי יוסף בן מתתיהו היו מפרשים באופן שונה).

בהתאם לזה, ובהתאמה לנתונים אחרים שהמשנה מוסרת על אודות הגודל של העזרות, יכולים אנו לכאורה לקבוע את ממדי "התחום המקודש השני". תחום זה הוא תחום מלבני שאורכו ממזרח למערב צריך לכלול את אורך העזרה שארכה מן המערב למזרח קפ"ז אמות (מידות ב, ו; ה, א), ושל עזרת נשים שארכה מן המערב למזרח קל"ה אמות (מידות ב, ג), סך הכול שכ"ב אמות, אך בתוספת עובי החומה שבין עזרת ישראל לעזרת נשים, וכאשר מציינים את המידה במדידה מן החוץ, יש כמובן להביא בחשבון גם את עובי החומות החיצונית.

רוחבו של מלבן זה מצפון לדרום הוא קל"ה אמות, שהוא רוחב עזרת ישראל כמבואר במשניות הנ"ל העוסקות באורך העזרה, וזה גם רוחב עזרת נשים כמבואר במשנה הנ"ל העוסקת במידות עזרת הנשים, וכמובן שבמדידה מן החוץ יש להוסיף גם לרוחב המלבן את עובי החומות. נמצא כי אם לצורך משל נניח שעובי החומות החיצוניות וגם עובי החומה שבין עזרת נשים לעזרה הפנימית הוא חמש אמות, נוכל לקבוע כי חומות "התחום המקודש השני" הן מלבן ברוחב קמ"ה אמות, ובאורך של"ז אמות.

ואמנם יוסף בן מתתיהו השתמש במונח היוני: "טטרגונון" כאשר תיאר את התחום המקודש השני, ומונח זה משמש ברוב המקרים כתיאור של ריבוע, אך לעיתים הוא משמש גם לתיאור של מלבן בעל זוויות ישרות (ועיין בניזר ח ע"ב, שם מופיע המונח "טטרגונון" לדיני נגיעים כצורת בית בעל ארבעה קירות, ולא דווקא ריבוע שווה צלעות). ואשר על כן, כאן כאשר המידות של החומות ידועות על פי המשנה, יש לבאר את המונח "טטרגונון" בהתאמה.

עם זאת, השוואה מדוקדקת יותר לנתונים שבמשנה לעומת הנתונים של יב"מ, מלמדת על אי דיוקים מסוימים בדברי יב"מ. אי הדיוק הקטן הוא בנוגע לגובה הגבעה. הגובה של חמש עשרה אמות שנקט בו אינו מתאים בדייקנות לגובה שבמשנה, כי גובה העזרה כפי שניתן לחשבו על פי הנתונים במשנה במדות (ב, ג-ו) הוא לדברי ת"ק שלוש עשרה וחצי אמות מעל מפלס הר הבית, ולפי רבי אליעזר בן יעקב (שם) גובה עזרת כוהנים הוא שש עשרה אמות מעל מפלס הר הבית (החשבון מפורש בגמרא יומא טז ע"א). אלא שאי דיוק בפרט זה כלל לא נדרש ממי שבא למסור תיאור כללי של המבנה לקוראים נוכריים ולא בא למסור לדורות את ההלכה שהיא חלק מן התורה שבעל פה, מה גם שהמספר "חמש עשרה" הוא מספר עגול, והוא נוח לזכירה, כי גובה החומה כאמור הוא ארבעים אמה, אך חמש עשרה אמות היו מכוסות על ידי הגבעה, וכך נראתה חומה בשיעור של עשרים וחמש אמות.

ואולם כאשר אנו באים להשוות בין המקורות בנוגע למספר המדרגות, אנו נתקלים כבר במבט ראשון בחוסר בהירות. ולמעשה שאלת מניין המדרגות היא גם שאלה פנימית בתוך דברי יב"מ גם ללא השוואה למקורות חז"ל וכפי שיתבאר בהמשך.

בהשוואה למשנה, המספר של ארבע עשרה מדרגות נראה מוזר. מספר זה אינו מתאים לא למדרגות החיל שהן לפי המשנה שתיים עשרה (מידות ב, ג), והוא גם לא מתאים למניין המדרגות שבין עזרת נשים לעזרה הפנימית, אשר לפי המשנה (שם משנה ד) הוא חמש עשרה, ולא עוד אלא שמניין זה של חמש עשרה מעלות מעזרת נשים לעזרה הפנימית מפורש גם בדברי יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים, שם סוף פסקא ג). ומובן שגם תוספת חמש המדרגות שמעל המשטח שהיה בראש ארבע עשרה המדרגות, ועד לשערים עצמם, לא מביא אותנו אל איזה מספר שנראה מתאים למקורות חז"ל.

גם עיון פנימי בדברי יב"מ בעניין מעורר תמיהות, שהרי לפי התיאור שלו, גובה הגבעה הוא כאמור חמש עשרה אמות, אך למעשה התחום המקודש השני מחולק גם אצלו לשני חלקים, כאשר החלק המזרחי דהיינו עזרת הנשים נמוך יותר, ויש צורך בחמש עשרה מדרגות כדי לעלות ממנה לעזרה הפנימית. אשר על כן קשה להבין כיצד למרגלות החומה הדרומית או הצפונית יש תשע עשרה מדרגות, שעולות לארבעה שערים שאחד מהם בדרום ואחד מהם בצפון מוביל לעזרת נשים שנמצאת במפלס נמוך לעומת העזרה הפנימית. ומשום כך קיים הכרח לומר כי למרגלות החלק המערבי של החומה יש יותר מדרגות מאשר למרגלות החלק המזרחי. ולכאורה מדובר על הפרש של חמש עשרה (!) מדרגות. כלומר, אם לחלק המערבי של התחום המקודש השני עולות תשע עשרה מדרגות, אם כן לחלק המזרחי של התחום המקודש השני עולות ארבע (!) מדרגות בלבד, והפרש גדול זה בצורה הכללית של מרגלות החומה הדרומית או הצפונית, הוא בהחלט פרט בולט לעין, והיינו מצפים שיוסף בן מתתיהו יתייחס לזה. ועוד צריך להוסיף כי אף אם נניח שמשטח ברוחב עשר אמות קיים גם מסביב לעזרת נשים (מעל אותן ארבע מדרגות), אין הוא יכול להיות המשך רציף של המשטח שמעל ארבע עשרה המדרגות כי יש הפרש של עשר מדרגות בין מפלס החלק המערבי לבין מפלס חלק המזרחי של משטח עשר האמות.

ועוד זאת יש להעיר כי תשע עשרה מדרגות שעולות לגובה של חמש עשרה אמות, צריכות להיות מדרגות גבוהות מאוד, בשיעור ממוצע של כמעט 80% משיעור האמה, וזה הרבה אפילו לפי שיעור האמה הקטן.

ומדברי יוסף בן מתתיהו הנ"ל (בסוף פסקא ג) בנוגע לחמש עשרה המדרגות שמעזרת נשים לעזרת ישראל, ואשר אותן הוא משווה לחמש המדרגות העליונות של החיל, הבינו כל המתרגמים שחמש המעלות העליונות של החיל (שאותן הוא מזכיר שם), הן מדרגות גבוהות יותר מגובה המדרגות המובילות מעזרת נשים לעזרה הפנימית (וכפי הנראה חמש המדרגות העליונות הן גדולות בגובהן מגובה ארבע עשרה המדרגות שמתחת למשטח עשר האמות של החיל, ומשום כך יוסף בן מתתיהו מדגיש דווקא את הגובה המיוחד של חמש המדרגות העליונות, ומן הדברים עולה (לכאורה) שגובה כל אחת מארבע עשרה המדרגות התחתונות, זהה אצלו לגובה כל אחת מחמש עשרה מדרגות עזרת הנשים).

ידיעה זו יוצרת תמונת מצב שונה בנוגע לגובה המדרגות ביחס לגובה הגבעה, וגם תמונה שונה בנוגע להפרש שאמור להיות בין המדרגות שלמרגלות החומה הדרומית בצידה המזרחי, לבין המדרגות שבצידה המערבי (וכן גם במדרגות שלמרגלות החומה הצפונית), אך כל זה עדיין משאיר אותנו בחוסר בהירות גדול.

כך, אם נניח בדרך משל שחמש המדרגות העליונות המובילות ממשטח החיל לשערי העזרה הן מדרגות גבוהות ממש, אשר גובה כל אחת מהן הוא אמה שלמה, אם כן גובה המשטח שרחבו הוא עשר אמות, הוא חמש אמות מתחת למפלס העזרה, ועשר אמות מעל משטח הר הבית (שהרי הגבעה גבוהה על פי יב"מ חמש עשרה אמות מעל מפלס הר הבית). ועל פי הנחה זו ניתן להקטין במעט את גובה ארבע עשרה המדרגות התחתונות, אך עדיין הן די גבוהות, ואין צריך לומר שבדוגמא זו, המדרגות העליונות הן ממש מדרגות שקשה להעפיל עליהן (ולא נקטנו בדוגמא זאת, אלא לצורך המחשבת החישוב).

על כל פנים בדוגמא הנ"ל ניתן גם להראות כי אם המדרגות העליונות הן בשיעור גובה של אמה שלמה, אם כן כדי להגיע ממפלס הר הבית למפלס עזרת הנשים יש צורך ביותר מארבע מדרגות,<sup>1</sup> אך עדיין המניין רחוק בהרבה מן המניין של תשע עשרה המדרגות, אשר על פי יב"מ לכאורה נמצאות בצורה שווה מתחת לכל ארבעת השערים הדרומיים, וארבעת השערים הצפוניים.

כאמור, במשנה מתוארות שתיים עשרה מדרגות בחיל, ומדרגות אלו הן בוודאי מדרגות מזרחיות, אשר מובילות לעזרת נשים, ומשם עולים בעוד חמש עשרה מעלות לעזרה הפנימית. ואשר על כן גם מניתוח נתוני המשנה יודעים אנו שמספר המדרגות בכיוונים השונים אינו אחיד, שהרי לא ייתכן להניח שגם מכיוון דרום וגם מכיוון צפון הובילו לעזרה הפנימית שתיים עשרה מעלות (כפי שקיים במקצת מן השרטוטים שביקשו לשחזר את צורת העזרה). ובמאמרי במעלין בקודש גליון יד ביקשתי לתת פתרונות לשאלות אלו, ובמסגרת זו, איני מוצא צורך לכפול את הדברים, בעיקר בגלל הצורך להתייחס לשאלה שהיא הרבה יותר חמורה משאלת מספרי המדרגות, והיא שאלת ההתאמה הטופוגרפית לתיאורים הנ"ל.

1. לצורך החישוב הפנימי לפי יב"מ, ובהנחה חשבונית שכל המדרגות (כולל חמש עשרה המדרגות במזרח) הן שוות בגובהן, וכי הגובה של הגבעה הוא 15 אמות, אם כן גובה כל מדרגה מתוך תשע עשרה המדרגות הוא 79% של אמה (אם נחשב לפי גובה 16 אמות לגבעה הגובה הוא 84% של אמה לכל מדרגה). הגדלת המדרגות העליונות לשיעור של אמה שלמה, יוצר מצב שבו יש צורך בחלוקה של עשר אמות שממפלס החיל עד מפלס הר הבית לארבע עשרה מדרגות, ואז גובה כל מדרגה הוא 71.4 אחוז של אמה. בהתאם לזה אילו כל המדרגות (כולל העליונות) היו שוות וזה היה גודלן, היה צורך בעשרים ואחת מדרגות "רגילות" כדי לעלות ממפלס הר הבית לעזרה הפנימית, והואיל ועזרת הנשים הייתה נמוכה מהעזרה הפנימית בשיעור של חמש עשרה מעלות, אם כן לחשבון זה היה צורך בשש מעלות כדי לעלות ממפלס הר הבית למפלס עזרת הנשים.

### ג. חומות התחום המקודש השני ומידות החיל בהשוואה לטופוגרפיה

כפי שצוין, יוסף בן מתתיהו מתאר את התחום המקודש השני כתחום גבוה שעומד על גבעה, כאשר החומה היא על שפת הגבעה, וכך הגבעה מסתירה מצד פנים חלק מגובה החומה, כאשר מצד חוץ מוסתרת הגבעה על ידי מערך של מדרגות וגם משטח ברוחב עשר אמות. (אלא שכפי שצוין, יש קושי לקיים את מספר המדרגות המצוין בו, כמספר המתאר בצורה מדויקת את מערך המדרגות מכל צד, וברור שהוא מתייחס לחלק מן המערך).

הגבעה ידועה לנו הייטב, ומדותיה הן לכל הדעות גדולות בהרבה מהמידה של שכ"ב אמות (בתוספת עוביי חומות) וברוחב של קל"ה אמות (בתוספת עוביי חומות) שהיא לכאורה מידתו של התחום המקודש השני בהתאמה למשנה. ודבר זה מוכיח בעליל כי התחום המקודש השני שאותו מתאר יוסף בן מתתיהו, אכן כולל שטח רב שאינו נכלל בתחום העזרות המקודשות שמתוארות במשנה ובמקורות חז"ל.

ואני אכן משתומם על כך שכמעט כל החוקרים שהכירו את השטח במאה וחמישים השנים האחרונות וניסו לשחזר את תמונת המקדש, התעלמו מקושי זה.<sup>2</sup>

**ההשוואה בין דברי יוסף בן מתתיהו שתיאר את החומה שבשפת הגבעה, ואת סידור המדרגות והמשטח שלמרגלותיה, ובין המציאות הגלויה לעיננו, ובין המידות של המשטח המקודש שהמשנה עוסקת בו, מוכיחות בעליל כי החומה המפוארת שאותה מתאר יוסף בן מתתיהו, אינה חומת העזרה המקודשת, וכי פנימה ממנה, בגבולות קפ"ז על קל"ה היו "קלעי החצר" כלומר הייתה חומה נוספת התוחמת את תחום העזרה המקודש בדיוק כפי שקלעי החצר תחמו את העזרה במקדש, ואשר משום מה יוסף בן מתתיהו התעלם ממנה.**

---

2. יוצא מן הכלל היה חוקר בריטי מאוחר יחסית בשם הוליס, שלפני כתשעים שנה עסק בעניין וניסה למצוא סימוכין לכך שהעזרה עצמה הוגדלה, וגם אחרי הדברים האלה עדיין גם לשיטתו נשאר זה קשיים.

שמו של החוקר הוא F. J. Hollis ושם ספרו הוא The archaeology of Herod's Temple, והוא נדפס בלונדון בשנת 1943 למניינם. המחבר היה תחילה אדריכל, אך אחר כך עבר הסבה מקצועית ועסק בלימודי דת והצטרף למסד הכנסייתי האנגליקני. הספר הנ"ל הוא עבודת דוקטורט לתואר D. D., ובו ביקש לעסוק בהשוואה בין תיאור המקדש אצל יב"מ לעומת מקורות חז"ל. בנדון דידן הוא ניסה בין השאר להסתמך על תוספתא בזבחים (או כפי שהיא גם נקראת: "קרבתות") פ"ו, שם מתוארת עזרת ישראל במידות של אחת עשרה על קפ"ז (!) אמות, וכך גם עזרת כוהנים אחת עשרה אמות על קפ"ז (!) אמות. אולם כל העוסקים בתוספתא רואים בזה רק שגיאת מעתיק. הגדלה זו כמובן לא מספיקה כדי לכסות את הגבעה כולה מצפון לדרום, אך הוא גם הניח שחמש המעלות הגדולות שעולות ממשטח החיל שרוחבו עשר אמות, עד לפתחי השערים ממש, הן מדרגות בעלות שלח גדול מאוד, וכך הן יכולות לגשר על הפער שמשפת הגבעה ועד החומות עצמן. הדברים דחוקים מאוד, וקשה מאות להכניס אותם למשמעות דבריו של יב"מ, ואכמ"ל (אלא שלזכותו יש לציין שהוא עכ"פ ניסה למצוא פתרון לשאלה שאחרים פשוט התעלמו ממנה).

הנחה זו שהייתה מערכת חומות כפולה, דומה אמנם לדרכם של ראשונים אחדים שהניחו שהחיל הוא חומה (אולי חומה בגובה עשר אמות, ואולי חומה נוספת ללא מידה ידועה, וכפי אחד הפירושים של רבינו שמעיה), אולם דרכי זו המבוססת על מציאות השטח בשילוב עם התיאור של יב"מ, אף שהיא דומה לדרכם של כמה קדמונים, אין היא זהה לדרכם.

ניתוח המונח חיל כפי שהוא עולה מפרשני המקרא, וכפי שכתבתי בהרחבה במאמרי במעלין בקודש יד, מלמד שהמונח במקורו הוא כפי הנראה ביצור מעובה בחלק התחתון של החומה. ואכן בהשוואה לתיאור שאצל יב"מ, וההנחה שהמשטח של עשר אמות שמעל ארבע עשרה המדרגות שמתאר יב"מ, הוא זה שהמשנה קובעת לגבי כי "החיל עשר אמות", מובן כי תוספת של העיבוי שלמרגלות החומה במקרה זה אינה "חלקלקה" בעלת שיפוע אלכסוני כלפי חוץ, כפי שניתן לראות במקומות שונים בבסיס חומות ששרדו מן העולם העתיק, אלא תוספת עיבוי שמכוסה במדרגות (מעין חלקלקה שמכוסה במדרגות), והיא כוללת גם משטח ברוחב עשר אמות, מעל ארבע עשרה המדרגות התחתונות.

אלא שמבחינה הלכתית מובן שכל השטח שבין החומה החיצונית שבשפת הגבעה, ובין חומת העזרה המקודשת, גם הוא דין "חיל" יש לו, ומכאן שבהשאלה יכול גם הוא להיקרא "חיל". ובמשנת עשר קדושות (כלים א, ח) מובן שכל השטח שבין הסורג לבין חומת עזרת הנשים שבמזרח, ו"קלעי החצר" שבמערב (כלומר חומת העזרה הפנימית), כולו בכלל "חיל" הוא. לעומת זאת התיאור "החיל עשר אמות" שבמשנה במדות, מתייחס דווקא לחלק מן החיל במשמעות המקורית שלו.

על פי זה מסתבר (אם כי לא מוכח) כי גם התיאור של בית המוקד שעליו נאמר במשנה (מידות א, ז) שהיה לו פתח לחיל, מתייחס לחיל במשמעות המקורית שלו. שהרי באמת כל פתחי העזרה חוץ משער ניקנור ופשפשו, הם פתחים בין העזרה לתחום המקיף אותה, כלומר לשטח שמכונה במסכת כלים "חיל". ואשר על כן לכאורה אין שום צורך לציין על פתח מסוים של העזרה, שהוא היה גם פתוח לחיל, ומובן מאליו כי גם שער המים וגם שער הדלק וגם שער הבכורות היו פתחים שצד אחד שלהם הוא העזרה, וצד שני הוא החיל. ובית המוקד אשר גם הוא אחד השערים שבמשנה, מובן מאליו שמעצם הגדרתו כאחד משערי העזרה, כבר אנו יודעים שהוא פתוח מצד אחד לעזרה, ומצידו השני לשטח שמחוצה לה שאינו אלא "חיל". ואולם אם נניח שבית המוקד היה בית ארוך שהשתרע בין חומת העזרה הפנימית (כלומר, בין "קלעי החצר"), לבין חומת "התחום המקודש השני", כי אז באמת הפתח החיצון שלו היה פתוח לחיל במובנו המקורי, כלומר לחיל שבבסיס חומת התחום המקודש השני. (ומכאן שגם האכסדרה של בית הניצוץ נמשכה מן הקלעים, ועד לחומת התחום המקודש השני).



הדוחק בהנחה שבאמת היו שתי חומות בתחום המקודש השני, האחת בקצה שלו בשפת הגבעה, והאחרת התוחמת את העזרות המתוארות במשנה, וכי מחומה פנימית זו התעלם יב"מ, מובן. אך כאשר עומדות בפני שתי אפשרויות, האחת היא שאכן הייתה מערכת חומות כפולה, והייתה איזו התעלמות ממנה, והאחרת שהתיאור של החומה בקצה הגבעה הוא פרי דמיון של יב"מ, וכי הייתה רק חומה אחת אי שם בתוך מישור הרמה הקיימת היום, והיא חומת העזרה הפנימית, מובן שהאפשרות הראשונה היא הפחות דחוקה, ולמעשה יותר נכון להחליט שהיא הכרחית.<sup>3</sup>

ניתן אולי להבין את התעלמות של יב"מ מקיומן של שתי חומות, אם נביא בחשבון שחומת התחום המקודש על פי ההלכה, באמת לא הייתה מרשימה מן החוץ. חומה זו בניגוד לחומת התחום המקודש השני, לא עמדה על שפת גבעה, כך שהגובה שלה לא יצר רושם דומה לרושם של החומה שבשפת הגבעה שהחלק העיקרי שלה (זה שמעל המדרגות) היה חשוף ומובלט היטב לעומדים במפלס התחתון במרחק מה בגלל החיל שלמרגלותיה, אשר רק הוסיף להבלטת היופי והגובה המתנשא שלה.

לא כן היה מראה החומה הפנימית, שהייתה נראית רק למי שחלף ועבר את החומה החיצונית של התחום המקודש השני, ועמד במפלס בין החומותיים. ובנוסף לכך גם מסתבר שמבנים שונים (לשכות) היו צמודים לחומת העזרה הפנימית מן החוץ, כך שיייתכן שמי שנמצא בין החומותיים אכן התקשה לחוש את עצם התחושה שיש כאן חומה נוספת, אשר מבחינה הלכתית דווקא היא זו שמבדילה בין מחנה לווייה (הר הבית) למחנה שכניה (העזרה הפנימית).

אני מניח מראש שיש מי שתירץ זה לא ימצא חן בעיניו, ולא אכחד כי גם בעיני תירוץ זה הוא קשה, אך אפשרות אחרת המביאה בחשבון את עדותו של יב"מ, ואת תנאי השטח, פשוט אינה אפשרית, ומשם כך הניסיון להעריך את קדושת המקום בהתאם לדקדוק בדברי רבים מן הקדמונים לעומת מיעוט שסבר אחרת, הוא חסר משמעות, כי הצורך האמיתי הוא להעריך מי מהקדמונים היה חוזר בו מדבריו אילו ראה את דברי יב"מ וגם הכיר את השטח, ומי היה טוען שבאמת צריך להניח שהעזרה המקודשת התנשאה ועמדה על מפלס גבוה באופן משמעותי ממפלס הרמה הקיימת היום, וכי בפועל כיום אין זיקה בין תנאי השטח הקיים, לבין מהקדש שעמד בו בעבר.

---

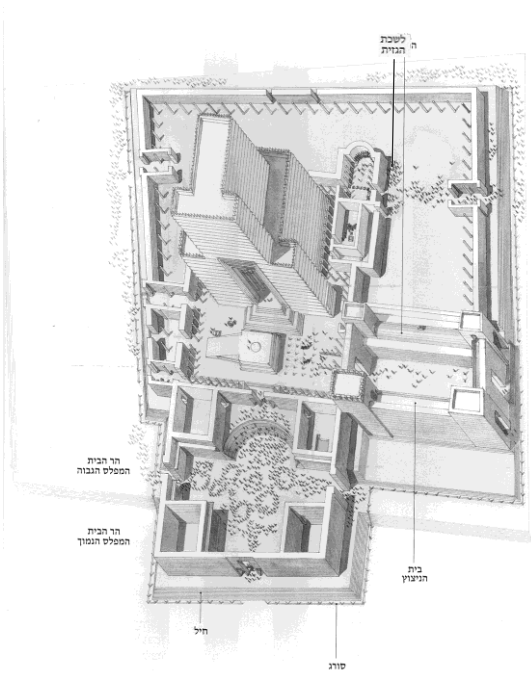
3. באופן תיאורטי קיימת עוד אפשרות, והיא יכולה להיות מבוססת על ההנחה שהצרכה אינה אבן השתיה, וכי העזרה כולה והמקדש שעליה, התנשאו בגובה ממשי מעל השטח הקיים היום, ומעל שטח רם (של מילוי) שהיה ממזרח לרמה, והרמה הייתה אם כן חלק ממפלס הר הבית, וממנה (ומן השטח הממולא שממזרח לה) עלו בתשע עשרה מעלות לתחום המקודש השני, שכלל רק את העזרה המקודשת ואת עזרת הנשים.

#### ד. צורת התחום המקודש השני (החיל) בתיאור יב"מ ומספר צלעותיו

מתוך גישה שמרנית באופן יחסי, השתדלתי בעבר להגדיל את החיל רק במידה המינימלית הנצרכת מתוך התאמה לשטח, וכך את כל שטח הרמה שמחוץ לעזרה הפנימית, אמנם הוספתי לתחום מתחם החיל המקודש, אך לא הוספתי שטח מצפון ומדרום לעזרת הנשים. וכך נוצר מצב שבו חומות "התחום המקודש השני", כללו בתוכם את הרמה למלוא רחבה ואת עזרת הנשים הרבועה שבמפלס התחתון יותר, אשר גם הוא עליון יחסית לשטח שהיה ממזרח לו, **תוך התעלמות מדבריו המפורשים של יוסף בן מתתיהו שהתחום המקודש השני היה "טטרגונון" כלומר מתחם שתחום בארבע חומות.**

בהתאם ליסודות שהנחתי בספרי "חצרות בית ה'", שיצא לאור בשנת תשל"ז, ובהתאם למה שהתבאר בהרחבה במאמרי במעלין בקודש גיליון יד, בצלע הדרומית של התחום המקודש השני אכן הייתה כעין התלכדות של חומת עזרת הנשים עם חומת הרמה הדרומית שכמעט נושקת לפינה הדרום מזרחית של חומת העזרה ושל חומת התחום המקודש השני, וכך ניתן היה לראות בחומה זו חומה אחת עם ארבעה שערים, אחד היה שער ישיר לעזרת הנשים, ועוד שלושה מערביים. שערים מערביים אלו אמנם היו שערים שנכנסים מהם לחלק העליון של התחום המקודש השני, ולא לעזרה המקודשת עצמה, אך הם היו מכוונים כנגד פתחי העזרה, או אף מחוברים לפתחי העזרה בבתי שער עם מבואות ארוכים. אך בצפון כלל לא ניתן היה לתאר חומה אחת ובה ארבעה שערים, כי שם היה מרחק רב בין חומת החלק העליון של התחום המקודש השני, שהשתרע עד לצפון הרמה, לבין חומת עזרת הנשים שהייתה ממזרח העזרה הפנימית המקודשת בלבד, וזאת בניגוד לדבריו של יוסף בן מתתיהו בנוגע לחומה הצפונית של התחום המקודש השני.

על פי ההסבר שנתתי לדבר, תצפית על התחום המקודש השני ממבט דרום מערבי אכן מראה שתי צלעות קרובות זו לזו בארכן, האחת היא הצלע הדרומית שבה ארבעה שערים, והצלע האחרת היא הצלע המערבית שלא היו בה פתחים כלל. ומן הסתם התבוננות בתחום המקודש השני מזווית זו, היא זו שנחרתה בזכרונו של יב"מ, אשר טעה לחשוב שיש סימטריה בין הצלע הצפונית לצלע הדרומית, וכי המבנה כולו היה מבנה בעל ארבע צלעות, אף על פי שלפי האמת היו למבנה שש צלעות (כמתואר בהדמיה שבעמוד הבא).



ה"טטרגונון" המדומה. צלעו הדרומית וצלעו המערבית אכן יכולות להוות שתיים מתוך ארבע צלעות הטטרגונון. לעומת זאת מבט מצפון מזרח ייתן תמונה של פוליגון שמספר צלעותיו הוא שש, והוא 'גוס' בפניה הצפון מזרחית שלו.

ההנחה שהטטרגונון המדומה נוצר בדמיונו של יוסף בן מתתיהו מתוך התבוננות מדרום מערב הייתה כמובן מבוססת על כך שבמציאות ניתן היה לדמות צלע שלמה במערב וצלע שלמה בדרום, אך אני יכול להניח שבתת ההכרה שלי גם היה לזה שורש בדברי יוסף בן מתתיהו עצמו, מהם עולה לכאורה שהתיאור שלו הוא אכן תיאור של אדם המגיע מן הדרום.

רמז זה הוא התיאור שנמצא בספר קדמוניות היהודים (ספר חמישה עשר פרק יא סעיף ה). באותו סעיף מתאר יב"מ את הסטווים המפוארים שבנה הורדוס סביב המקדש, והוא מפליג מאוד בתיאור הסטיו הדרומי אשר היה: "המפעל שראוי לספר עליו יותר מאשר על כל מה שנמצא תחת השמש". ואחר כך הוסיף כי "לא רחוק ממנו היה [התחום] השני, שאפשר היה לגשת אליו במדרגות מספר". ואם כן מדובר באדם שמגיע לתחום המקודש השני מן הדרום.

ואולם לגופו של עניין ניתן בהחלט לפקפק בגישה השמרנית שבה נקטתי באותן שנים. כי העדר הכרח טופוגרפי והעדר סימוכין ממקורות תלמודיים ליצירת "חיל" מדרום ומצפון לעזרת נשים, אינה סיבה מספקת לפקפק בעדותו של יוסף בן מתתיהו, שקבע כי התחום המקודש השני היה "טטרגונון" וכי הייתה סימטריה בין החומה הדרומית לחומה הצפונית של התחום המקודש השני. וכל זאת כאשר בנוגע לתחום העליון, השטח עצמו מאלץ אותנו

להניח שהיו שם שתי חומות זו לפניו מזו (שלא כפשטות המקורות השונים)<sup>4</sup>. ולמעשה התיאור במלחמת היהודים הוא תיאור כללי של התחום המקודש השני, מבלי זיקה לכיוון מבט מסוים. והתיאור שבקדמוניות היהודים (שנכתב חמש עשרה שנה אחרי תולדות מלחמת היהודים), אמנם נותן איזה מבט מן הדרום, אך זאת אגב תיאור הסטיו המלכותי הדרומי שלדבריו עליו היה ראוי לספר יותר מאשר על כל דבר שנמצא תחת השמש.

וכאשר נמצאה עדות ארכיאולוגית לכך שבדרום כפי הנראה בעבר השתרעה הרמה דרומה מן הגבול הדרומי הקיים היום, וכך בטלה גם ההנחה שהתיאור המדומה של אותו טטרוגונון נבע מתצפית דרום מערבית, נוצר גם צורך לחזור לראשונות ולהניח שהעדויות על אודות ארבע החומות של התחום המקודש השני היא אמיתית (כפי שהיה בהחלט מקום להניח גם ללא אותה עדות ארכיאולוגית). וזו הסיבה לצורה שבה תואר החיל במאמרי במעלין בקודש גיליון כז, וזה היה הבסיס לתכנון הדגם החדש שהוצב לפני למעלה משנה במנהרות הכותל, ולאחרונה גם נפתח לציבור.

#### ה. גודלה של לשכת הגזית וההכרח להגדיל את החיל לצורך מיקומה

ובאשר לראיות שהבאתי כבר בספרי 'חצרות בית ה', שהחיל היה רחב יותר מאשר עשר אמות (וגם יותר מעשר אמות בתוספת מדרגות), אני מוצא לנכון לחדד מספר נקודות (אף על פי שהטופוגרפיה ותיאור של יב"מ לבדם מחייבים את הגדלת החיל וכמו שהתבאר).

בגמרא במסכת יומא (כה ע"א) נאמר: "לשכת הגזית כמין בסילקי גדולה היתה". המילה "בסילקי" אינה מילה עברית. מקורה במילה היוונית "בסליוס" שפירושו מלך. בניין בסילקי כמבנה לא יהודי מוזכר במשנה במסכת עבודה זרה (א, ז) שם נאמר: "אין בונין עמהם [=עם הנוכרים] בסילקי גרדום ואצטדיא ובימה". ובגמרא שם (ע"ז טז ע"ב) מפורש: "אמר רבה בר

4. במעלין בקודש גיליון כח הגיב הרב עזריה אריאל למאמרי במעלין בקודש גיליון כז. והוא אמנם הודה שהשטח מחייב להניח שכל שטח הרמה אכן היה לו דין חיל, וכי מן הטופוגרפיה העניין מוכח. אלא שהוא טען שהמרובע שמתאר יב"מ, מתייחס רק לתחום שמעל הרמה. כלומר התחום המקודש השני הוא מרובע שנמצא על גבי הרמה, אך נספח לו עוד מרובע קטן במזרחו שהוא עזרת הנשים. ואכן דרך זו בבאור דבריו של יב"מ היא מוצלחת יותר מן הדרך שנקטתי בה תחילה (במעלין בקודש יד), אך לענ"ד עדיין היא דחוקה מאוד בלשון יב"מ.

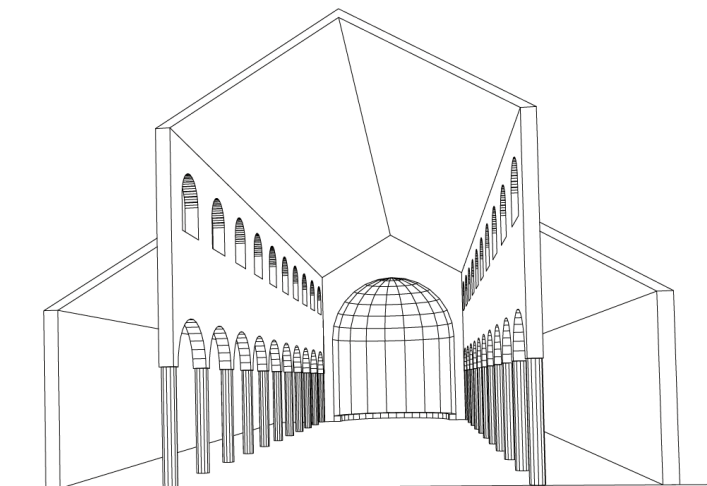
ועוד טען כי קשה להבין מדוע בוני המקדש מצאו לנכון לחלק את השטח התחתון שבמזרח לשלושה חלקים, עזרת נשים מקודשת יותר באמצע, ושני אזורי חיל משני צידיה. אך לדעתי (וכפי שכתבו מפרשים שונים), אמנם איסור כניסת טבול יום לעזרת נשים הוא מדרבנן. אך עצם בניינה היה כבר בימי שלמה, והיא כלולה בכלל של "הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל" (ובמשנה מידות ב, ה, יש השוואה בפרטי הלשכות, בינה לבין עזרת הנשים שנראתה בנבואה ליחזקאל), וכמדומה שמצוות הקהל נעשית מדאורייתא דווקא שם, וכן גילוח הנזיר, כי כולה בכלל "לפני ה'" לעניינים מסוימים. וכפי הנראה הלכה זו קשורה דווקא לשטח שרוחבו אינו גדול משטח העזרה המקודשת, וזה אכן מצריך לתת קדושה פחותה לשטחים שמצפון ומדרום לה, אף על פי שגם הם כלולים בתחום המקודש השני.

בר חנה א"ר יוחנן, שלוש בסילקאות הן: של מלכי עובדי כוכבים, ושל מרחצאות, ושל אוצרות". ובגמרא שם אמר רבא שכל השלוש הן להיתר (כלומר שמתוך לבנות אותן עם נוכרים), וכי את המשנה האוסרת לבנות בסילקי עם נוכרי יש לפרש: "של גרדום ושל איצטדייא ושל בימה", כלומר אין בונין עמהן בסילקי של איצטדייא, של גרדום, ושל בימה.

אנו יודעים כיצד נראית בסילקי, לא רק ממקורות ארכיאולוגיים, אלא גם מתוך ספרות מקצועית עתיקה. שר האדריכלות של רומא בזמן הורדוס היה אדם בשם מרקוס ויטרוביוס, והוא כתב ספר גדול (המחולק לעשרה "ספרים") על האדריכלות. ובספר החמישי פרק א פסקאות 4-10 הוא מתאר את הבסילקי וכללי הבנייה שלה.<sup>5</sup>

הבסילקי היא מבנה מלבני ארוך (אורכו לפי ויטרוביוס הוא פי שניים עד פי שלושה מרוחבו). הבסילקי עצמה מחולקת לאורכה לשלושה חלקים אשר ביניהם מפרידים שורות עמודים. (חלקים אלו נקראים משום כך סטווים, או סטרטאות). כאשר הסטיו המרכזי הוא רחב וגבוה יותר משני החלקים הצדדיים, ובחלקו הגבוה המתנשא מעל גגות החלקים הצדדיים יש חלונות שמספקים אור רב לאזור המרכזי. בבסילקי המשמשת למשפט (ולהבדיל גם בבסילקי המשמשת לע"ז) בקצה של הסטיו המרכזי ישנו חלק מעוגל שבולט מן המלבן החוצה ובו ניתן לשבת "כחצי גורן עגולה" (והוא נקרא בלע"ז "אפסיס"). הסטווים הצדדיים הם צרים וארוכים ורחבם אינו עולה על שלישי הרוחב של הסטיו המרכזי.

ציור חתך רוחב של  
בסילקי (מתוך ספרי  
'ועשו לי מקדש'  
עמ' 117. שורטט  
ע"י האדריכל  
ירחמיאל וויס).



5. השם בסילקי השתמר לאורך דורות, ובתי תיפלה נוצריים רבים, ולהבדיל גם מעט בתי כנסת נבנו בסגנון זה, ובארכיאולוגיה נמצאו בארץ וברחבי העולם מבנים רבים שזה סגנונם.

בהתאם לזה, אם נניח שבחלק המעוגל צריכים לשבת שבעים איש בחצי מעגל, אם כן מדובר במעגל שרוחבו הוא עשרים מטר ויותר, ואם רוחב הסטיו המרכזי הוא עשרים מטר, ושני הסטוים האחרים יהיו ברוחב של כשבעה מטר מטר כל אחד, אם כן יהיה רוחב הבניין ללא הקירות שלושים וארבעה מטר, ואורכו פי שניים או פי שלושה מרוחבו. וזה בהחלט בנין גדול מאוד.

בתוספתא סוכה (ד, ו; המובאת גם בגמרא סוכה נא ע"ב) מתוארת בסילקי גדולה מיוחדת שהייתה באלכסנדריה של מצרים ושימשה כבית תפילה לקהילה היהודית שם. וכפי שניתן להבין, הסטוים הצדדיים באותה בסילקי היו כפולים, סטיו לפני מסטיו (כלומר בבסילקי זאת היו בסך הכול חמישה סטוים) וכפי הנראה בגלל הכפל של הסטוים היא מכונה "דפלטטון". וכך נאמר שם:

אמר ר' יהודה: כל שלא ראה בדפלטטון של אכסנדריא =בגירסא שבגמרא: אלכסנדריא של מצרים, לא ראה כבוד לישראל מימיו. כמין בסלקי גדולה היתה סטיו לפני מסטיו, פעמים היו שם כפלים כיוצאי מצרים, ושבעים ואחת קטראות של זהב היו שם כנגד שבעים ואחד זקן, כל אחת ואחת מעשרים וחמש רבוא. ובמה של עץ באמצע וחזן הכנסת עומד עליה והסודרין בידו. נטל לקרות והלה מניף בסודרין והן עונין אמן על כל ברכה וברכה, והלה מניף בסודרין והן עונין אמן. ולא היו יושבין מעורבבין אלא זהבים בפני עצמן, כספים בפני עצמן, וגרדיים בפני עצמן, טרסיים בפני עצמן, ונפחין בפני עצמן. וכל כך למה, כדי שיהא אכסניי בא וניטפל לאומנותו ומשם פרנסה יוצאה.

איני יודע האם הבסילקי הגדולה של אלכסנדריה הייתה גדולה יותר מלשכת הגזית. שכן יתכן שתנאי השטח בהר, והכנסת חלק ממנה לעזרה, אולי הצריכו לבנות שם בסילקי מצומצמת יותר, והיא אם כן לא הייתה "דפלטטון" והיו בה רק שלושה סטוים כפי התקן הרגיל של בסילקי, ואפשר שגם שני הסטוים הצדדיים לא הגיעו למלא הרוחב האפשרי להם, שהוא שלישי המרחב המרכזי, אך עדיין ברור שהמונח "בסילקי גדולה" אינו מאפשר בשום אופן להניח שמדובר בבנין ששכן בתוך חיל של עשר אמות.

במפרשים כמעט לא מצינו התייחסות לשאלה כיצד היה מקום בחלק החול של לשכת הגזית לשבעים זקנים, והמעטים שעסקו בשאלה זו אמנם התייחסו לשאלה המעשית של מקום הזקנים הרבים, אך לא התייחסו כלל לצורה הידועה בוודאות של הבסילקי הגדולה.

כך בספר עזרת כהנים (מידות ה, ד, 'בני יוסף' בסעיפים של לשכת הגזית) הציג את השאלה של המקום הנצרך לע"א זקנים בעיגול,<sup>6</sup> והעלה אפשרות שרק עשרים ושלושה

6. יש להעיר כי את החקירה הזאת לא חקר בגלל שאלת גודל החיל, שכנראה היה מובן לו שיייתכן ועכ"פ באזור הלשכה הוא היה גדול יותר, מה גם שהוא היה מודע לדעת המפרשים שמידת עשר האמות היא מידת גובה החומה, ואם כן לשיטות אלו אין כלל נתון מחייב הנוגע לרוחבו של החיל.

איש יכלו לשבת במעגל כחצי גורן עגולה. וזאת משום שבגמרא (סנהדרין לז ע"א) מבואר שזה המספר המינימלי של הזקנים שחייב להיות נוכח בלשכה במהלך כל היום. אלא שהוא מתקשה בזה שמן הגמרא שם עולה שהסנהדרין כולה נקראת "אגן הסהר" מפני שהיא דומה לסהר, ואם כן גם כאשר יש צורך בדיון מורחב של שבעים ואחד זקנים, מובן היה שהם יושבים במעגל הדומה לסהר.

ובאמת במשנה בסנהדרין (שם לו ע"א), אשר בה נאמר: "סנהדרין היתה כחצי גורן עגולה, כדי שיהו רואין זה את זה", מדובר על סנהדרין קטנה, אך מסברא לכאורה אין לחלק, וכמו שגם מדוקדק מן הגמרא שם שמדברת על סנהדרין גדולה, ואומרת שהיא דומה לסהר.

אבל באמת קשה להניח שסנהדרין גדולה של ע"א הייתה יושבת בחצי מעגל אחד גדול, וזאת מפני שבמקרה שכזה יהיה מרחק של עשרים מטר! (ואולי אף יותר, בהתאם לשיעור האמה) בין היושבים בקצה אחד של המעגל לבין היושבים בקצה האחר, ואלו תנאים שקשה לנהל בהם דיון ממשי ללא צעקות, וגם קשה להבחין בהבעת הפנים של הדוברים ממרחק של עשרים מטר. וכך בפועל בחצי מעגל שכזה, בטל הטעם שנאמר במשנה: "כדי שיהו רואין זה את זה".

ואשר על כן מסתבר שסנהדרין של שבעים ואחד, אינה יושבת בחצי מעגל אחד גדול, אלא בשלושה חצאי מעגלים זה מעל זה (כדמות תיאטרון) כאשר בכל שורה שכזאת ישבו עשרים ושלושה או עשרים וארבעה דיינים, וכך הגיעו למצב היעיל ביותר מבחינת יכולת ניהול הדיון. במצב זה כמעט כולם רואים את כולם, ובמרחק סביר. בודדים אינם יכולים לראות את פני הדוברים, והם יושבי שורות עליונות שאינם יכולים לראות את פניו של מי שיושב ממש מתחת למושב שלהם כאשר הוא מדבר, אלא רק את גבו. אך מאידך גיסא הם קרובים אליו מאוד, וכך הם שומעים אותו הרבה יותר טוב לעומת הרחוקים הרואים את פניו.

ואכן בירושלמי סנהדרין (פ"א ה"ד) בקטע שעוסק בדרך הישיבה של סנהדרין גדולה שיושבת כחצי גורן עגולה, מפורש: "הנשיא היה יושב באמצע כדי שיהו רואין אותו ושומעין קולו", ולא נאמר שם שיהיו רואים אלו את אלו, כי תנאי זה כפשוטו אכן איננו יכול להתקיים בסנהדרין גדולה (ואולי יש לפרש שבאופן זה הנשיא לא יושב בשורות החכמים, אלא במרכז המעגל ממש, ופניו אל כל שבעים הזקנים).

---

אולם את חקירתו זו חקר מפני שלדעתו מחצית הלשכה שהייתה בתוך העזרה, הייתה שווה בגודלה למחצית שבחוץ (אפשרות שלענ"ד אינה הכרחית מן המקורות), והאפשרויות להציב חצי של בניין גדול בתוך העזרה הן כמובן מוגבלות מאוד.

ועל דבר זה עמדתי, כשהתבוננתי בתכנית בית הכנסת העתיק בסארדיס שבדרום מערב אסיה הקטנה. בית כנסת זה אכן היה בנוי כבסילקי גדולה, והיו במעגל שבקצה שלו (ב"אפסיס") שבעים מקומות ישיבה נכבדים.<sup>7</sup> ואותם מקומות ישיבה נכבדים שבחלק המעוגל בקצה הבסילקי, היו מסודרים בשלוש שורות זו מעל זו.<sup>8</sup> ואשר על כן נראה כי הקטנת לשכת הגזית שהייתה כמין בסילקי גדולה, אינה יכולה להצטמצם לפחות מן הממדים בסדר הגודל של החלק העיקרי של המבנה בסארדיס (כלומר האפסיס והמרחב

המרכזי הפתוח אליו, ושני הסטווים שבצידו), ואשר תבניתו מובאת כאן.

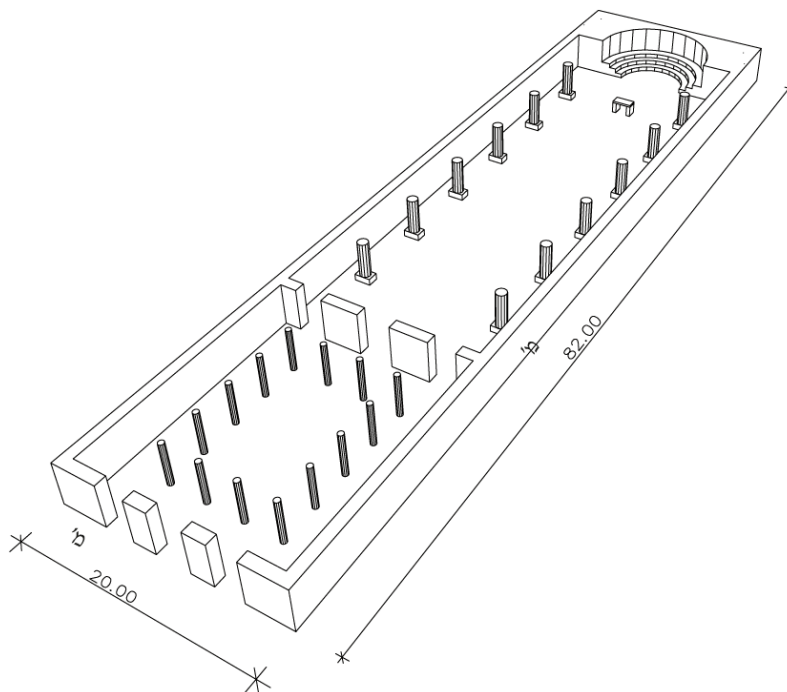


תצלום מושב הזקנים של בית הכנסת העתיק בסארדיס (באדיבות הארכיאולוג פרופ' זאב וייס, האוניברסיטה העברית).

7. כמו שהיו בבית הכנסת שבאלכסנדריה של מצרים שבעים מקומות לשבעים זקנים, אך בסארדיס לא היו אלה קתדראות של זהב, אלא מושבים של שיש.
8. אפשר כמובן לטעון שמדובר בסנהדרין קטנה של עשרים ושלושה, ובשלוש שורות של תלמידים שפניהם אינם מול הזקנים כפי שרגילים לצייר, אלא שכול שורה של תלמידים יושבת למרגלות השורה שמעליה, והשורה התחתונה מתאבקות באבק רגלי תלמידי החכמים שמעליה, כאשר היא יושבת על הארץ. אך כפי שכתבתי לעיל, ההנחה שבעים זקנים מנהלים דיון כאשר המרחק בין הקצוות הוא עשרים מטר, היא כשלעצמה תמוהה, גם ללא שום ממצא ארכיאולוגי, שבנדון דידן רק שימש תמריץ לחשיבה אודות הצורה.



## על גודלו וצורתו של החיל



שחזור של בית הכנסת בסארדיס שבדרום-מערב אסיה הקטנה. במבנה זה במעגל (באפסיס) יש מקום לשבעים זקנים מחולקים לשלוש שורות. הסטיום הצדדיים צרים לעומת המקסימום שיכול להגיע לשליש לעומת רוחב הסטיו המרכזי, וכך הרוחב כולל הקירות אינו אלא עשרים מטר. האורך של המבנה הוא 82 מטר (כלומר יותר משלוש פעמים לעומת הרוחב). אך ויטרוביוס עצמו כתב שם, שבמקרה שכזה יש לקצר את האורך באמצעות מבנה מבואה בתבנית מסוימת בקצה, וכך אכן נעשה בסארדיס. (מתוך ספרי 'ועשו לי מקדש' עמ' 118. שורטט על ידי ר' ירחמיאל וויס, על פי שרטוט במאמר של אנדרה סיגר שפורסם בקדמוניות 27-28).

נמצא כי לשכת הגזית צריכה להיות מבנה ברוחב של לא פחות מעשרים מטר, ואורך של בין ארבעים לששים מטר. ואני משתומם על כך שגם בשחזורים של המקדש שנעשו על ידי חכמים יודעי מדע, לא ניתן ביטוי לגודל לשכת הגזית ולצורתה, אף על פי שמדובר במבנה שצורתו מוכרת לכל מבין באדריכלות עתיקה (ולמעשה כפי שצוין שימש גם בתקופות מאוחרות יותר במבנים שונים, יהודיים ולא יהודיים).

מובן כי אם אלו ממדי המבנה שנקרא "בסילקי גדולה", מסתבר שגם 'סדר הגודל' של מבנה בית המוקד שהוגדר במשניות במונח "בית גדול" (תמיד א, א; מדות א, א; א, א; ח), אינו יכול להיות בסדר גודל של 30 על 30 אמות, מה גם שיודעים אנו שבחלק החול שלו

היו צריכים לישון זקני בית אב על רובדים של אבן, ועל הרצפה ישנו פרחי כהונה. וכל זה מצריך שטח גדול מחוץ לעזרה המקודשת, אך במפלס העזרה.

לכך עלי להוסיף על הדברים שכתבתי בספרי 'חצרות בית ה', כי אמנם רבים מן המפרשים סברו שסנהדרין קטנה שישבה בפתח העזרה (משנה סנהדרין יא, ה), ישבה בעזרת נשים אצל שער ניקנור. אבל בתוספתא סנהדרין (ז, א), וכן בירושלמי סנהדרין (פ"א ה"ד) מפורש שסנהדרין זו ישבה בחיל. (וכבר ציין הנצי"ב בספרו עמק הספרי לדברים יז, ח, שאם כן ברור שלשכה זו לא הייתה בעזרת הנשים). ומובן אם כן שבשטח החיל היה צורך גם בעבור מבנה מתאים לסנהדרין זו.

ועוד מצינו בגמרא סנהדרין (פח ע"ב) שסנהדרין הגדולה יושבים כל יום כל היום מתמיד של שחר עד תמיד של בין הערביים בלשכת הגזית, אך בשבתות ובימים טובים הם לא היו יושבים בלשכת הגזית, אבל הם היו יושבים כל היום בחיל. ומובן שהם לא ישבו בקיץ ובחורף חשופים לכיפת השמים, אלא היה להם שם איזה מבנה מתאים. (ויש לציין כי בירושלמי סנהדרין פ"א ה"ד כתוב במפורש שבשבתות וימים טובים הם היו יושבים בבית המדרש, אלא ששם כתוב "בבית המדרש שבהר הבית", ויכולים לטעון שיש בזה מחלוקת בבלי וירושלמי. אך על כל פנים מסתבר שגם לפי התלמוד הבבלי לא ייתכן שישבו כל היום חשופים לכיפת השמים, ובית המדרש שבהר הבית, הוא זה שהיה בחיל. אלא שמעיקר הדין אין עיכוב במקומו, ובלבד שיהיה בהר הבית).

וכל זה מתיישב היטב על פי ההנחה שהתחום המקודש השני השתרע על כל הרמה, וכי החיל במשמעותו המקורית היה אמנם מחוץ לחומה זו, אך דין חיל היה גם למה שפנימה מחומה זו, ובתחום זה היו מבנים שונים שמקומם "בין החומותיים" על גבי הרמה, מחוץ למלבן קפ"ז על קל"ה, שנקרא במשנה (זבחים פרק ה) "לפנים מן הקלעים", כי דינו כמה שהיה במדבר לפנים מקלעי החצר.